

РУШНИКИ В ЗІБРАННІ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИК

Світлана БРИЖИЦЬКА

Місце розташування Шевченківського національного заповідника — безпосередньо Тарасова (Чернеча) гора у Каневі, де знайшов свій вічний спочинок український поет, митець, мислитель Тарас Шевченко — значною мірою визначило специфіку фондового колекціонування музею Кобзаря, що входить до заповідника. Зібрання формується переважно за принципом дотичності музейних предметів до шевченківської тематики, тобто перевага надається тим із них, що можуть бути використані при створенні експозиції. Остання тематично підпорядкована життю і творчості Тараса Шевченка, історії його могили, вшануванню пам'яті духовного батька української спільноти. У цьому контексті колекція декоративного мистецтва¹, а це близько двох тисяч музейних предметів, також відіграє особливу роль. Адже завдяки їй експозиція набуває національних ознак (мистецтва і побуту) українців, а в експозиційному вузлі казахського періоду життя Тараса Шевченка, відповідно, — казахів; вводить в історичну епоху ХІХ—ХХ ст.; виконує декоративну функцію.

На часі стоїть завдання створення нової експозиції поетового музею біля його усипальниці, тому ми й звернулися до питання дослідження музейних предметів групи декоративного мистецтва, зокрема до вивчення колекції рушників (вишитих і тканих), яких на сьогодні у фондах є більше чотирьохсот. Датовані вони серединою ХІХ — ХХ ст.

В основу збирання рушників був покладений регіональний принцип, себто увага приділялася тим із них, що були виготовлені або побутували у Наддніпрянській Україні, де народився й зростав Тарас Шевченко.

В останній експозиції (1989 р.) вдалою знахідкою художників і експозиціонерів було розміщення у відділі “Тарас Шевченко в житті і творчості” рушників середини ХІХ ст., а у відділі “Історія Шевченкової могили” рушників, що були або виготовлені у ХХ ст., або подаровані музею відвідувачами різних регіонів України.

Вишиті рушники представлені містами

Києвом і Миколаєвом, а також Сумщиною (с. Берестівка Липоводолинського р-ну) та Черкащиною (м. Канів, села Канівського р-ну — Келеберда, Прохорівка, Сушки, Михайлівка, Полствин, Пилява, Пшеничники, Литвинець; села Золотоніського р-ну — Коврай і Гельмязів). Матеріал та техніки виготовлення рушників різноманітні: льняне полотно (домоткане і фабричне), перкаль; нитки — заполоч; техніки — хрестик, гладь, мережка. Кольорова гама вишитих рушників переважно червона і чорна, а “королевецьких” — в основному, традиційна — червона і біла.

Варто звернути увагу на географію **тканих** рушників. Черкаська область представлена найширше — це: села Канівського р-ну (Сушки, Прохорівка, Луковиця, Мельники, Пекарі, Іваньків); села Золотоніського р-ну (Бубнівська Слобідка, Гельмязів); село Березняки Смілянського р-ну; міста Черкаси і Канів. Із Полтавської області маємо рушники сіл Гадяцького р-ну — Веприк та Лютеняка; із села Крячківка Пириятинського р-ну, із села Лютенські Будища Зіньківського р-ну. Сумщину представляють село Васильківка Роменського р-ну та славнозвісне місто Королевець. Така класифікація за графічним критерієм рушників може бути врахована при побудові тих експозиційних вузлів музею, що розкривають географію Шевченкового перебування в Україні.

За орнаментальним критерієм рушники умовно поділяємо на такі групи: 1) із рослинним і орнітоморфним мотивами, 2) із мотивами *Богиня* і *Дерево Життя*; 3) різноманітні рушники Черкащини. Проаналізуємо кожну із цих груп окремо.

Рушників, оздоблених рослинним і орнітоморфним мотивами — 53. Із них: 25 вишитих та 28 тканих (“королевецьких”).

На сьогодні науковцями ґрунтовно досліджене міфологічне і символічне значення птахів, зокрема у вишивці². На музейних рушниках вишиті такі птахи: півень, качка, голуб, лебідь, пава / павич, зозуля. На наш погляд, варто звернути увагу на особливий рушник із

с. Келеберда Канівського р-ну Черкаської обл., на якому поєднано рослинні, орнітоморфні, антропоморфні та зооморфні орнаментальні мотиви: по краях — по два птахи, що сидять на гілках з ягідками, поруч — ідуть мисливці з псиками.

На подарованому (1992 р.) Петром Журом (письменником, шевченкознавцем із м. Санкт-Петербург) вишитому рушнику із назвою “З роботи”, поєднані орнітоморфні, антропоморфні та рослинні мотиви: жінка в українському національному одязі та з дитиною на руці тримає граблі й мотузку, за спиною — “гамак”. Біля неї — дерево з чорними і білими гілками, між якими п’ять пташок у польоті з червоними крильцями. У білій траві — шість червоних качечок. За легендою, цей рушник належав родині Лесі Українки, а вишивала його Антоніна Семенівна Макарова з м. Гадяч (Полтавщина).

Кролевецькі *ткани* рушники у колекції традиційні: з чергуванням смуг геометричних фігур (ромби, ромбовидні фігури) або геометризованого рослинного орнаменту по всьому тлу. Часто ці рушники закінчуються китицями, бахромою або просто підрублені. За поєднанням орнаментальних мотивів кролевецькі рушники можна згрупувати таким чином: 1) двоголові орли з коронами (їх найбільше — 15); 2) Богиня (в інвентарних описах — під назвою “підсвічник”) і двоголові орли з коронами; 3) орли і качечки; 4) орли, качечки, Богині, стилізовані дерева, 8-пелюсткові розетки; 5) півні й дерева; 6) півні, орли, Богині, розетки; 7) орли і пташки; 8) орли і півні.

Рушники із орнаментальними мотивами *Богиня* і *Дерево Життя* вивчені нами у взаємозв’язку, оскільки ці мотиви за формою і символікою подібні. Вони містять трипроменевий знак трисуття, що, як відомо, є найдавнішим і найпоширенішим мотивом на вишивках і килимах. “Трипромінник — універсальний оберіг — енергетичний резонатор, який еманує на всіх електромагнітних кольорах діапазону людського ества і невидимого для ока — ультрафіолетового кольору (він оберігає людину від низьких енергетичних сутностей, хвороб, “поганого ока”, патогенного випромінювання з-під землі)”³. У численних пам’ятках матеріальної культури різних народів “Богиня” виступає як “Прамати́р Світу”, “Бо-

гиня Життя”, у слов’ян — як “Велика Богиня”. Про неї свідчать описи письменників та істориків середньовіччя⁴. Літописні джерела донесли до нас цілий ряд імен “Богині”, а саме: Мокоша, Жива, Лада, Лель, Доля, Рожаниця, Діва, Дана та ін. Зазначимо, що помилкою не лише людей, далеких від фольклору, мистецтва й етнології, а й деяких спеціалістів⁵ є вживання назви “Богиня Берегиня”. Цей помилковий стереотип широко побутує сьогодні в культурному житті української спільноти, однак Богині на ім’я “Берегиня” в пантеоні слов’янських богів не існувало. Широко відомо, що слово “Берегиня” походить від слова “берег”, яке у міфології означає водорозділ земного і потойбічного, підземного світу⁶, і є синонімом слова “русалка”⁷.

У зібранні заповідника орнаментальний мотив *Богиня* є лише на тканих кролевецьких рушниках. Їх одинадцять, і виконані вони переважно у традиційній для цих рушників кольоровій гаммі: по білому тлу червоними нитками. Стилiзовану фігуру Богині подано як один елемент, або як два чи три елементи, а також є дві смуги по три елементи (власне фігури). Цей мотив поєднується на одному рушнику із мотивом *Дерево Життя* (с. Бубнівська Слобідка), де спостерігаємо по три елементи обох мотивів, а *Дерево Життя* містить хрест-верхівку. Раніше музейні рушники побутували у м. Черкаси, у селах Черкащини (Канівський район — Іваньків, Мельники, Луковиця; Золотоніський район — Бубнівська Слобідка) і на Полтавщині (Гадяцький район — Веприк, Лютенські).

Орнаментальний мотив *Дерево Життя* (*Світове Дерево*, *Святе Дерево*) також широко відомий у міфології, фольклорі, професійному мистецтві багатьох народів світу. Він широко досліджений як універсальна концепція світобудови, як світова космогонічна модель триєдності світу: богів, людей і тварин, та підземних божеств і померлих предків⁸. Рушників із цим мотивом у фондовій колекції шість: 1) із написом “Похід-реквієм пам’яті Т. Г. Шевченка Кролевець 1991” (нитки червоні); 2) із авторською назвою “Дерево Життя” (вишивальниця Марія Тихонова, м. Черкаси; нитки чорні і червоні (з відтінками)); 3) із авторською назвою “Звізда Полин” (автор Олександра Теліженко, 1996, м. Черкаси)

(мотив *дерево-вазон* (хвилясте червоне стебло на тлі чорно-білого листа та гілки з червоно-чорним листям і червоно-чорно-білими квітами)); 4) рушник, виконаний технікою полтавського рушникового шва (Полтавщина, ХІХ ст.; нитки червоні); 5) рушник із мотивами *дерево-квітка* і *павичі* (двоє) (1989 р., подаровано учнями школи с. Стеблів Черкаської обл.); (бязь, муліне, рушниковий шов, нитки червоні); 6) рушник з Миколаївщини (1930 р.), (полотно фабричне, заповоч, хрестик; із мереживом; поєднання мотивів *Дерево Життя* і *вазон з квітами*).

Виокремлюємо групу рушників Черкащини⁹, орнаментика яких, як відомо, увібрала традиційність вишивки тих областей, із якими вона межує територіально: Київської на півночі, Полтавської на сході, Кіровоградської на півдні, Вінницької на заході. Найрозповсюдженішими є поєднання кольорів червоного і чорного, із додаванням кольорів іншої гами. Превалює техніка *хрестик*, яку вишивальниці поєднують із гладдю, лічильною гладдю, вирізуванням, “фальшивим” вирізуванням, мережкою. До низу рушника пришивають мереживо.

Рушників Черкащини нараховуємо 112. Умовно вони згруповані нами таким чином: 1) *рушники м. Канева* (34) (зокрема, тут рушники з експозиції першого народного музею “Тарасової світлиці”, що за легендою уціліли після років Другої світової війни (5); рушники, що надійшли від канівців М. Танани, Т. Цебенко, Н. Вороніної; подаровані та закуплені рушники); 2) *рушники сіл Канівського району* (40) (Правобережжя представлено селами Полствин, Пилява, Литвинець, Поташня, Дарівка, Пшеничники, Луковиця, Малий Ржавець, Бобриця, Михайлівка, Беркозівка, Мартинівка, а Лівобережжя — селами Келеберда, Сушки, Прохорівка, Ліпляве); 3) *рушники сіл Золотоніського району* (31); 4) *рушники сіл Звенигородського району* (4); 5) *рушники м. Черкаси, с. Хутори Черкаського р-ну та смт. Мліїв Городищенського р-ну* (по одному).

Рушники виконані, переважно, на фабричному полотні; нитки — муліне та заповоч червоного і чорного кольорів; техніка — хрестик, орнамент — рослинний. Також вишивали на домотканому полотні (по селах), на перкалі; техніками *гладь* (лічильна також), *вирізуван-*

ня (фальшиве також), *мережка*, *качалочка*, *стебнівка*, *рубець із роздільним прутиком через чисницю*; пришивали мереживо. Геометричний орнамент (у поєднанні із рослинним, орнітоморфним) і багатоколірна гамма притаманні вишитим рушникам сіл Пилява, Луковиця, Мартинівка. Рушники с. Бобриця на Канівщині прикрашають блакитні і червоні нитки.

Вишивальниці віддалених від Канева сіл Чигиринського та Смілянського районів (як, до речі, і Канівського та Золотоніського районів) Черкащини використовували білий тип вишивки, що, як відомо, є найдавнішим типом і має поганську архаїку.

Окремо виділяємо чотирнадцять рушників роботи місцевої майстрині Галини Андріївни Бондаренко (1923—2001). Троє із них — це рушники-панно на шевченківську тематику (1979 року виконання): “Кобзар”, “Катерина”, “Т. Г. Шевченко”.

Робота “Кобзар” трипланова: поетова могила із пам’ятником 1939 року (скульптор М. Манізер) в ореолі сонячного сяйва та в обрамленні стилізованих квітів барвінку, волошок, дзвіночків; орнаментований пас містить стилізовані грона винограду. По нижньому краю — червоні квіти, по верхньому краю — текст: “...Тільки слава / Сонцем засіяла; / Не вмере Кобзар, бо навіки / Його привітала”.

Сюжет роботи “Катерина” такий: біля тину, що обвитий хмелем і квітами, прихилилася спиною дівчина у національному українському вбранні із червоною стрічкою на голові; руками перебирає намисто, що на шії; праворуч неї — пенюк від спиляного дерева, а за нею — дві тополі. Під композицією рядки з однойменної поеми: “...Серце моє! ...Терпи до загину!”

Багатокомпозиційним, із використанням багатьох орнаментальних мотивів, є й рушник-панно “Т. Г. Шевченко”. Тут — гільце зі стилізованими гронами винограду та ягодами полуниці, з боків дати — “1814—1979”; горизонтальний пас із кетягів калини, під ним — “Т. Г. Шевченко”; цвіт калини, волошки і барвінок; ромби і “підвіски”.

Інші чотири рушники Г. Бондаренко із “Тарасової світлиці”. Вони були відновлені майстринею за фото 1909—1910 рр. *Перший* рушник (1984 року виконання) — зі смугами геометричного орнаменту і з останньою строфою по-

езії “Як умру, то поховайте...” (“І мене в сім’ї великій, / В сім’ї вольній, новій, / Не забудьте пам’янути / Незлим тихим словом”). Другий рушник (1987 року виконання) сюжетний: дівчата в національному українському одязі, хлопчик, козак і песик. Усі вони уважно слухають спів кобзаря. Під тином ростуть мальви, за ними — дерево. Використано рядки із Шевченкової “Тарасової ночі”: “На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає; / кругом хлопці та дівчата — / Як мак процвітає...”

На сьогодні в експозиції “Тарасової світлиці” є два рушники Г. Бондаренко. Ікону Ісуса Христа прикрашає третій (1988 року виконання) рушник — із ромбами та розетками, а картину “Святий Тарасій” — четвертий (1989 року виконання). Він також із геометричним орнаментом та з поетовими, вже хрестоматійними, словами: “Думи мої, думи мої, лихо мені з вами” і “Любіться, брати мої, Українну любіть”. Останній скопійовано з рушника, що його вишили 1889 року Леся Українка та Маргарита Комарова. Згодом, одного червеневого дня 1891 року, Леся подарувала рушник у “Тарасову світлицю”¹⁰.

Про відтворення Г. Бондаренко та її учнями з гуртка художньої вишивки, за невеличкими фото, що вціліли після Другої світової війни, п’яти рушників, які були подаровані музеєві у різні роки народними майстрами, писала свого часу місцева преса. На одному із цих рушників група селян слухає спів бандуриста. Г. Бондаренко творчо переносила давні орнаменти на рушники, настільники, сорочки. Майстриня залишалася вірною техніці *хрестик* і чорно-червоним кольорам.

Є в колекції рушники з малої батьківщини Тараса Шевченка, а саме із таких сіл: 1) Моринці, де поет народився (полотно, муліне (вовняні нитки багатоколірні), геометричний орнамент, 1991 р.); 2) Шевченкове, де він зростав (колишня Керелівка) (двоє, обидва від Параски Бойко, 1930-і рр.; *перший* — полотно фабричне льняне, заполоч, хрестик, фальшиве вирізування, мереживо, рослинний орнамент; *другий* — полотно домоткане льняне, гладь лічильна білим по білому, вирізування, мережка, геометричний і рослинний орнаменти); 3) Зелена Діброва, де жила Тарасова старша заміжня сестра Катерина (в заміжжі Красицька) (рушник вишитий нею ж) (полотно,

нитки бавовняні, хрестик; поєднання трьох методів орнаменталізації: орнітоморфний, антропоморфний та геометричний (молодиця (вигляд збоку) в українському білому вбранні, жовтому очіпку, з коромислом через плече; обабіч неї — півень, нижче — ромби і вазони).

Не можна оминати увагою ще один меморіальний рушник (XIX ст., смт. Мліїв Городищенського р-ну на Черкащині; полотно домоткане, заполоч, муліне, хрестик; 46X252 см), а саме той, яким був перев’язаний дерев’яний хрест під час поховання Тараса Шевченка на Чернечій горі. На чотирьох паралельних лініях (імітація водяної поверхні) пливуть три червоні лебеді, між ними по чорній троянді і по червоному листку латаття.

До меморіальних рушників відноситься і вишитий весільний рушник із півнями роботи Ликери Іванівни Полусмак (у заміжжі Яковлева), з якою, як відомо, Т. Шевченко наприкінці свого життя прагнув створити сім’ю¹¹.

На сучасних вишитих рушниках переважають: портрети Тараса Шевченка; пам’ятник поетові, що на його могилі (1939 р., скульптор М. Манізер); фасад Успенського собору (1144 р.) в Каневі, де відспівували митця у травні 1861 р.; рядки поезій Кобзаря та його ініціали; сюжетні “малюнки” (як то: юнаки і дівчата в українському одязі слухають спів кобзаря).

Отже, вишиті рушники Черкащини увібрали традиційну орнаментику сусідніх із нею областей: найрозповсюдженішим є поєднання кольорів червоного і чорного, а також додавання до них кольорів іншої гами. Превалює техніка *хрестик*, яку майстрині часто поєднують з іншими, як то: гладь, гладь лічильна, вирізування, фальшиве вирізування, мережка. Мереживо пришивають донизу.

Ткани рушники Черкащини представлені багатоколірною гамою (с. Луковиця Канівського р-ну, с. Софіївка Черкаського р-ну). Вони заткані не лише на кінцях, а й по всьому тлу. Багато рушників червоно-білих: Золотоніський р-н (села Богдани, Бубнівська Слобідка); Канівський р-н (с. Луковиця); м. Канів. Червоно-сині рушники ткали в Каневі та в навколишніх селах (Пекарі, Пилява), а червоно-чорні потрапили до зібрання із сіл, також, Канівського р-ну (Пилява, Ми-

хайлівка, Яблунів). Їхній орнамент скомпонований із ромбів, квадратів, прямокутників, хрестів, смуг, розеток.

У вжитку населення Черкащини були і куповані рушники: кралевецькі і богуславські. До музею вони надійшли від мешканців Канівського р-ну (села Пекарі, Бучак, Прохорівка, Луковиця, Іваньків, Сушки), Золотоніського р-ну (с. Гельмязів), Канева і Черкас.

Результати проведеного дослідження мають практичне значення. Вони можуть бути використані при створенні сучасної експозиції музею Тараса Шевченка у Каневі і додатково у музейній шкільній програмі. Так, на початку 90-х років ХХ ст. була розроблена нова концепція програми “Музей – школі”. Якщо лекторії у попередні роки охоплювали лише так звану “шевченківську тематику”, то тепер, із введенням у шкільний навчальний процес дисципліни “народознавство” (на нашу думку, необхідно увести “українознавство” як більш широкий фаховий предмет цього напрямку), з’явилася нагальна потреба долучення до проведення уроків з вищезазначеної дисципліни у співавторстві із музейниками, які здійснювали свої дослідження саме на базі фондової колекції музею. Одним із таких досліджень є й наше вивчення рушників зібрання. Працівниками музею проводяться також уроки-конференції з трудового навчання, зокрема, в одній із середніх шкіл міста Канева.

Насамкінець зауважимо, що декоративне мистецтво як один із формовивів національної культури, розвиває естетичні смаки, долучає до національного мистецтва і традицій. Воно не дає національному “потонути” в морі глобалізаційних процесів сьогодення. Тому колекція декоративного мистецтва, зокрема

рушників, уповні виправдовує своє існування у зібранні Шевченківського національного заповідника та виправдовує своє функціонування в експозиції музею Тараса Шевченка.

¹ Зібрання складається з таких груп збереження: меморіальні речі, архів, декоративне мистецтво, живопис, графіка, книги, скульптура, сувеніри, фото, негативи, нумізMATика, фалеристика.

² Китова С. Образ птаха у вишивці та фольклорі Середнього Подніпров’я // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 2–3. – С. 3–11; Таланчук О. Українознавство. Усна народна творчість: Навч.-метод. посібник. – К., 1998. – С. 140–150; Greifs P. Simbologum. Опыт словаря символов. Птицы. Птичье перо. Перо. – <http://www.a-press.ur.ru/pages/greit/sim/p/ptizi.htm>.

³ Штунь М. Орнамент – оздоба чи магія? // Український світ. – 1994. – № 3–4. – С. 45.

⁴ Боровский Я. О названии Великой богини славян // Древние славяне и Киевская Русь: Сб. науч. трудов АН УССР. – Ин-т археологии; Отв ред. Толочко П. – К., 1989. – С. 84–92.

⁵ Кара-Васильева Т. Традиційне і нове в Полтавських рушниках // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 5. – С. 45–52; Боровский Я. Знач. стаття.

⁶ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С. 63.

⁷ Словник української мови у 11 томах. – К., 1970. – Т. 1. – С. 158; Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1981. – С. 130; Борисенко В. – Знач. праця. – С. 190; Гальковський М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М., 1913. – Т. 2. (Автор посилається на Митрополита Іларіона).

⁸ Таланчук О. Українознавство. Усна народна творчість: Навч.-метод. посібник. – К., 1998; Павлуцький Г. Історія українського орнаменту // Образотворче мистецтво. – 1993. – № 1. – С. 43; Топоров В. “Світове дерево”: універсальний образ міфологічної свідомості // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 176–193; Василенко М. О содержании в русском крестьянском искусстве // Зб.: Русское искусство XVII – перв. полов. XIX ст. – М., 1971. – С. 143, 183.

⁹ Черкаську область утворено 7 січня 1954 р. Вона поділяється на 20 адміністративних регіонів.

¹⁰ Рушник зберігається у Національному музеї Тараса Шевченка (м. Київ). Див.: Тарахан-Берега З. Святиня. – К., 1998. – С. 180–186.

¹¹ Тарахан-Берега З. Знач. праця.

The article is about practical approaches to the forming of exposition of rushnyky (Ukrainian embroidered towels) in Shevchenko National Park in Kaniv. Collecting rushnyky was based on regional principle. The author focused on rushnyky which were made or existed in Naddnipryanska Ukraine (Left-bank Ukraine) – the homeland of Taras Shevchenko. Embroidered and woven rushnyky and the photos of them are presented in the article.